

L'hospital de Provençana. Resseguint la història d'un establiment assistencial impròpiament atribuït a l'Orde de Sant Joan de Jerusalem

Marcel J. Poblet Romeu
Historiador i professor

1. L'HOSPITAL DE LA TORRE BLANCA, FUNDACIÓ SANTJOANISTA?

Jaume Codina ha estat un dels autors clau per al coneixement de la història del delta del Llobregat. La seva obra més destacada (per les aportacions que hi fa i pel volum d'informació que inclou) és *Els pagesos de Provençana*. En aquesta obra, Codina (1987:81, 86) estableix que abans de 1215 ja existia un hospital en terme de Santa Eulàlia de Provençana i que des de mitjan segle XIII l'orde de l'Hospital disposava de propietats al lloc dit Torre Blanca, la mateixa zona on hi havia l'hospital. Tot partint d'aquestes premisses, l'expressat Codina (1987:58-59) va suggerir la hipòtesi que el dit hospital —anomenat primer "de Provençana" i poc després "de la Torre Blanca"— havia estat fundat pels frares santjoanistes.

Per tal de poder arrodonir la seva hipòtesi, Codina (1987:58) va situar l'inici de la possessió hospitalera de la Torre Blanca a final del segle XII. Però va fonamentar aquesta possessió en una mera suposició: "A ells [els hospitalers] s'ha de referir la venda d'un alou de Pere de Barcelona [...] a la Canonja barcelonina al 1173."

Aquest darrer raonament de Codina no va tenir en compte quina era la relació que hi havia entre l'orde de l'Hospital i la jurisdicció episcopal, ni els privilegis i exempcions que els papes havien concedit als hospitalers (i als templers). Així, un seguit de disposicions papals, iniciades l'any 1120 sota el pontificat de Calixt i continuades en posteriors, situaren els hospitalers sota la protecció directa del Sant Pare i al marge de la jurisdicció episcopal. Aquests privilegis causarien arreu nombroses desavinences entre hospitalers i bisbes (BARQUERO, 2003:117-120).

Del nostre punt de vista, l'expressat esment de la "Canonja barcelonina" en data de 1173 no permet suggerir que es tracti d'una referència velada a l'orde de Sant Joan. Ans al contrari, si tenim en compte que el mot "canonja" es refereix al capítol d'una església catedral i que en aquella data els hospitalers ja gaudien del privilegi papal que els situava al marge de la jurisdicció episcopal no es pot acceptar com a prova de l'inici de la presència santjoanista al terme de Provençana. És més, hom ha situat precisament a final del segle XII el moment en què les relacions entre la insti-

tució episcopal i els santjoanistes es trobaven en màxima confrontació (BARQUERO, 2003:118).

Tot i que el mateix Codina (1987:I:58) reconeixia que la documentació de la casa santjoanista de Barcelona corresponent a final del segle XII "no diu res de Provençana", aquest reconeixement no li féu replantejar ni la seva suposició relativa a la venda d'una terra del 1173, ni la seva agosarada hipòtesi relativa a la fundació de l'hospital de la Torre Blanca.

Aquest silenci de la documentació santjoanista sobre Provençana es refereix tan sols al segle XII (i potser al XIII), atès que el propi Codina va trobar, en l'arxiu del Gran Priorat de Catalunya¹ diverses referències corresponents a començament segle XIV (CODINA, 1987:I:131), al segle XV i posteriors (CODINA, 1897:I:286, 348, 376), a més de diverses mencions en instruments corresponents a arxius diferents del citat.² És més, nosaltres n'hem trobat dos més que estan dipositats en la Biblioteca de Catalunya, i que igualment mostren la presència de propietats hospitaleres en terme de Provençana (BC, Perg. 400, 6/3/1358; BC, Perg. 345, 21/1/1416).

El primer d'aquests documents (BC, Perg. 400), datat a Barcelona el 6 de març de 1358 per Pere d'Om, notari públic d'aquesta ciutat, consisteix en la donació d'un camp: Jaume Busquet, ciutadà de Barcelona, fa donació a Arnau Despuig, nauxer de Santa Eulàlia de Provençana, d'un terreny situat al lloc dit Camp de Port, de la mateixa parròquia, i que té a cens pels hospitalers de Barcelona. L'instrument està signat també per fra Pere Toló, preceptor de la casa de l'Hospital de Barcelona.

El segon (BC, Perg. 345), datat a Barcelona el 21 de gener de 1416 per Julià Desroure, notari públic de la mateixa, consisteix en la venda d'un terreny també situat al lloc anomenat Camp de Port: Francesc Rovira, de la parròquia de Santa Eulàlia de Provençana, ven a Pere Gircós (o Girgós), mercader de Barcelona, un terreny abans plantat parcialment de vinya, situat en aquella parròquia, al lloc dit Camp de Port; el terreny el té en alou i sota el domini de la casa de Sant Joan de Barcelona; el preu es fixa en 16 lliures i 10 sous.

La documentació, doncs, sembla prou concloent sobre la presència de propietats hospitaleres en terme de Provençana i una recerca a fons en l'arxiu del Gran Priorat hauria d'aportar més dades en aquest sentit. Però creiem que en cap cas autoritza a fonamentar-hi la dependència de l'hospital de la Torre Blanca.

¹ Arxiu de la Corona d'Aragó.

² Un possible esment d'un "alou de l'Hospital de Sant Joan" en un document de l'Arxiu Diocesà datat el 1231 (CODINA, 1987:I:88) i altres esments corresponents a l'Arxiu Capitular en un instrument datat el 1370, però que conté també un establiment del "mas Torre Blanca" atorgat per l'orde de l'Hospital en data 1242 (CODINA, 1987:I:194); a més d'un altre corresponent a un establiment de la Torre Blanca fet pels hospitalers en data 1405 i que es troba en un instrument notarial datat el 1556 i servat a l'Arxiu Històric de Protocols. (CODINA, 1987:I:263).

Un dels documents estudiats per Codina (1987:I:187-188), l'instrument de venda datat el 1370, resulta, en la nostra opinió, particularment representatiu de la situació que els santjoanistes tenien respecte de les seves propietats a Provençana i als termes propers: eren senyors directes de la terra, però absentistes. El senyor útil del mas de la Torre Blanca era també batlle de l'orde, encarregat de recaptar els censos que percebia dels diversos establiments emfitèutics que havia fet l'Hospital al llarg de les terres riberenques del Llobregat fins a Martorell (MIRET, 1910:449-451).³

Segons la interpretació que Codina fa d'aquest darrer document de 1370, el mas propietat dels hospitalers a la Torre Blanca era d'una importància notable, tant pel seu preu (205 lliures, que incloïen el mas santjoanista, altres sis peces de terra, que potser no eren dominis directes de l'Hospital, i la batllia hospitalera), com pel cens anual que calia fer a l'orde (13 quarteres de blat) i per les afrontacions (des del terme d'Esplugues fins al límit entre el Samuntà i la Marina).

En revisar tots els documents citats per Codina i que, des de 1215 esmenten *l'hospital*, no podem arribar sinó a la conclusió que aquest mot hi és tractat com a topònim (com, d'altra banda, en para esment aquell autor). No és fins el 1375 que apareix la primera referència inequívoca a un hospital o alberg de pobres transeünts.

Amb data de 20 de desembre de 1375 un grup de parroquians obtenia permís reial per edificar el dit hospital a la sagrera de l'Hospital de Provençana. I en data no determinada, però no gaire posterior, dits parroquians van adquirir la parcel·la anomenada Hort d'en Paratge a fi d'edificar-hi el nou hospital (CODINA, 1987:I:208-210).

Davant d'aquestes dades no podem sinó preguntar-nos quina podia ser la necessitat d'edificar un nou hospital tan a prop del precedent (Codina situa l'Hort d'en Paratge a l'altre costat del camí ral i a poca distància) i per què el propietari del mas Torre Blanca, i batlle de l'orde de Sant Joan, els va vendre el terreny sobre el qual l'haurien de construir. En efecte, segons Codina, els parroquians que van comprar l'Hort d'en Paratge ho feren a Bernat Rossell, el mateix que el 1370 havia comprat als anteriors propietaris (els Guerau) el domini útil sobre el mas dels santjoanistes, la batllia de l'orde i sis parcel·les més, entre les quals aquest Hort d'en Paratge.

Els objectius de l'orde de l'Hospital estaven focalitzats a Orient (mantenir l'hospital de Rodes⁴ i la resistència militar), mentre que els seus interessos a Occident hi estaven subordinats. Un hospital situat a Occident no havia de respondre només als objectius caritatius de l'orde, sinó també a l'obtenció dels beneficis econòmics necessaris per al sosteniment de la casa central de Rodes. L'activitat assistencial desenvolupada en una via de comunicació tan important com el camí ral havia, per

³ Aquest autor para atenció en la tendència, segons ell encetada a començament del segle xv d'arrendar l'explotació i rèdits de les comandes hospitaleres en lloc de tenir-ne cura els propis comanadors.

⁴ Des de 1310 seu central de l'orde.

força, de tenir un efecte propagandístic que redundaria en l'obtenció d'almoines i deixes pietoses. Beneficis econòmics que ara haurien d'estar amenaçats pel nou establiment assistencial.

Se'ns fa difícil poder acceptar que l'emfiteuta i batlle de Sant Joan llancés pedres contra la teulada pròpia i la dels seus senyors. A més, amb posterioritat a 1375 no s'esmenta cap altre hospital que aquell que hi van construir els propis parroquians.

Tot i que no es pot prendre d'una manera taxativa (més si tenim en compte l'actitud passiva i rendista que els hospitalers tenien en aquella època respecte de les seves propietats), seria d'esperar que la presència d'un hospital de l'orde en les terres del seu mas de la Torre Blanca, hauria d'haver comportat la presència més o menys seguida de personal vinculat a l'orde (freres, confreres o donats), la qual presència no ha estat constatada.

D'altra banda, la documentació associa les propietats santjoanistes de Provençana amb la casa de Barcelona i, en aquest sentit, hem d'afrontar l'entrebanc que comporta el fet que no hi hagi cap estudi prou profund d'aquesta casa. És de suposar que qualsevol relació que hagués existit entre l'hospital de la Torre Blanca i l'orde de Sant Joan hauria deixat rastre als arxius hospitalers, de manera que qualsevol intent de demostrar que l'orde jerosolomità va fundar el dit hospital passa necessàriament per la consulta sistemàtica de la documentació dipositada en l'ACA.

La casa santjoanista de Barcelona, malgrat estar situada en la ciutat més gran del país, no era, de bon tros, de les més importants des del punt de vista econòmic. Segons Miret (1910:191), aquesta casa hauria estat fundada entre 1150 i 1160, i el 1205 ja disposava d'un convent situat fora muralla, al costat del torrent de Merdançar (que més endavant s'anomenaria de Sant Joan); mercès a l'acord subscrit el darrer dia de l'any 1208 amb el bisbat, les edificacions del convent hospitaler s'ampliarien amb l'afegit d'una església i un cementiri.

Carreras Candi (1913:463) va suggerir que la construcció del convent hospitaler de Barcelona a començament del segle XIII va comportar també la creació d'un hospital de pelegrins. Però no aporta cap prova documental per a recolzar l'existència de tal hospital santjoanista de Barcelona, tret de la coincidència amb la conversió (entre 1211 i 1214) de l'antic hospital de pelegrins de Sant Nicolau de Bari en convent franciscà; la qual conversió Carreras atribueix a la competència exercida pel suposat hospital santjoanista. J. Mutgé (2001) recull, sense citar-ne la procedència, les afirmacions de Carreras i tampoc aporta cap prova que permeti establir l'existència de tal hospital. En realitat, es constata que a Occident no era gaire habitual que les cases santjoanistes disposessin d'«hospital».⁵

⁵ Vegeu, per exemple: I. García Tato (2004:I:39).

2. QUI I PER A QUÈ VA FUNDAR, DONCS, L'HOSPITAL DE PROVENÇANA?

No obstant els inconvenients que comporta la hipòtesi d'una fundació santjoanista de l'hospital de la Torre Blanca, el que sí que sembla acceptable és la presència d'un hospital des d'abans de 1215, atès que se n'esmenta el topònim i la sagrera establerta al seu voltant. Així, doncs, qui en podria haver estat l'impulsor i quin sentit podria haver tingut tal fundació?

Dins del seu estudi sobre els hospitals catalans medievals, A. Conejo (2002:I:647) no cita aquest hospital (com tampoc cita el veí hospital de Sant Boi); segons aclareix el propi autor, el seu catàleg no té voluntat exhaustiva, però sí que ens dona compte dels tipus d'hospitals i les motivacions que hi havia darrere de les fundacions. Segons el citat Conejo (2002:I:90-91) és possible classificar els hospitals medievals segons quatre criteris. Deixant al marge el criteri arquitectònic (que aquí no ens interessa), tindríem les classificacions que segueixen:

1. D'acord amb l'estament o origen social dels seus fundadors: hospitals de caire monàstic, episcopals, municipals, reials, privats i erigits per iniciativa d'ordes militars o civils.
2. D'acord amb la seva ubicació geogràfica: hospitals urbans, aixecats en zones de perill, despoblades o frontereres, en regions de muntanya i els establerts prop dels camins o vies de pelegrinatge.
3. D'acord amb la seva finalitat: hospitals, hostatgeries, pies almoines, cases d'empestats, etc.

Segons les dades obtingudes per Codina (1987), l'hospital de Provençana hauria estat situat a prop del terme de Cornellà, i a la vora del camí ral. Aquest camí sortia de Barcelona des del portal de Sant Antoni i passava per la Creu Coberta, pels pobles de Sants, l'Hospitalet i Cornellà fins al riu Llobregat (on el Consell de Cent de Barcelona construiria un pont de fusta a començament del segle XIV). Des de Sant Boi, el camí continuava per Sant Climent, on s'enfilava cap a la collada de Begues, seguia per l'hospital d'Olesa de Bonesvalls, passava pel Penedès i continuava cap a Vilafranca del Penedès i cap a Tarragona (SÁNCHEZ, 2008). Es tractava, així mateix, d'una ruta de pelegrinatge (SÁNCHEZ, 2011).

En tant que ruta de pelegrinatge (camí de Sant Jaume), disposava de diversos hospitals al llarg del seu recorregut. És possible, doncs, que aquest fos el sentit de la fundació de l'hospital de Provençana, acollir transeünts i malalts en una via molt transitada per tota mena de viatgers, entre els quals pelegrins. Així com també ho degué ser per a l'hospital de Sant Boi i el d'Olesa de Bonesvalls, aquest darrer regit per l'orde militar d'origen castellà de Sant Jaume (SANS, 2011:213).

Quan l'anteriorment citat grup de parroquians va obtenir permís per a crear el seu hospital a finals 1375, el document que ho recull deixa prou clar que tal fundació

tenia relació directa amb l'existència del camí ral: havia d'acollir els pobres i necessitats «*per inde transeuntes*» (CODINA, 1987:I: 209).

Pel que fa als possibles fundadors del primitiu hospital de Provençana (aquell que ja hi havia abans de 1215), ja hem vist que Conejo (2002:I:90) ens esmenta múltiples possibilitats. L'absència de dades i el fet que a final del segle XIV hom veiés la necessitat de bastir-ne un de nou podria significar que es tractava d'un edifici de petites dimensions i, fins i tot, precari. Tal fundació hauria pogut haver estat obra també d'un grup de parroquians o fins d'algun pietós propietari local.

3. CONCLUSIONS.

A la llum de tot el que hem exposat, creiem que cal rebutjar la hipòtesi d'una fundació santjoanista de l'hospital de la Torre Blanca. Òbviament, es tracta d'un rebuig d'aquest plantejament tal i com ha estat argumentat fins ara.

Els arguments que va aportar Codina ens semblen mancats de consistència. L'autor pratec va suposar que la presència d'un hospital i de drets corresponents a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem en un mateix territori constituïa una prova suficient. Desconeixia, però, que la presència d'hospitals en les cases d'aquell orde constituïa més una excepció que no una norma.⁶

Creiem que qualsevol afirmació a favor o en contra d'aquesta atribució santjoanista passa necessàriament per la recerca sistemàtica en els fons arxivístics de l'antic Gran Priorat de Catalunya (avui a l'ACA), recerca que encara no ha estat feta.

Potser futures recerques hauran de confirmar la pertinença del primitiu hospital de Provençana a l'orde de Sant Joan de Jerusalem, però de moment no en tenim cap evidència.

BIBLIOGRAFIA.

BARQUERO GOÑI, C. *Los caballeros hospitalarios en España durante la Edad Media (siglos XII-XV)*. Burgos, La Olmeda, 2003.

CARRERAS CANDI, F. *Geografía General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. 1913.

CODINA, J. *Els pagesos de Provençana (984-1807). Societat i economia a l'Hospitalet preindustrial*. Barcelona, Abadia de Montserrat, Ajuntament de l'Hospitalet, 1987.

⁶ L'hospital de l'Espluga de Francolí és l'únic que es pot atribuir de manera fefaent als hospitalers catalans (BARQUERO GOÑI, 2002:167-174).

CONEJO, A. *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*. Tesi doctoral. 2002.

GARCÍA TATO, I. *Las encomiendas gallegas de la Orden militar de San Juan de Jerusalén. Estudio y edición documental. Época medieval*. 2004.

MIRET, J. *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*. Barcelona, 1910.

MUTGÉ VIVES, J. "Noticias y documentos sobre las Órdenes Militares en Barcelona durante el reinado de Alfonso el Benigno (1327-1336)", *Revista de las Órdenes Militares*, 1, 2001, pp. 33-61.

SÁNCHEZ TORRES, X. "El Camí Ral a Sant Boi. Recerca de restes de l'antic Camí Ral de Barcelona a Vilafranca del Penedès a la zona forestal del terme de Sant Boi de Llobregat", *Materials del Baix Llobregat*, 14, 2008, pp. 85-90.

SÁNCHEZ TORRES, X. "A Sant Boi, també passava el Camí de Sant Jaume", a *III Trobada d'Estudiosos d'Eramprunyà*. 2011, [en línia] Gavà, Centre d'Estudis de Gavà. Disponible a: <http://centrestudis.entitats.gavaciutat.cat/diba_documento/comunicacio-sant-boi/> [Consulta: juliol 2015].

SANS I TRAVÉ, J.M. "Els ordes militars a Catalunya", *Catalan Historical Review*, 4, 2011, pp. 201-225.